

Kovács Gábor

A KULTÚRKRITIKUS ÉRTELMISÉG SZEREPEI: SPECIALISTA HELYETT GENERALISTA

2021-08-02 | ESSZÉ

A modern haladáshit és kritikusai: a hosszú 19. század és a kultúrkritika mintázata(i)

A kultúrkritika gyökerei a zsidó-keresztény tradícióba és az antikvitásba nyúlnak; a jelenkor bírálata a görög és római gondolkodásban az aranykor-mítosszal kötődik össze. A zsidó-keresztény kultúrkör legnagyobb újítása, a lineáris időkép, a jövőt hangsúlyozza. A felvilágosodás szekularizálja a keresztény eszkatológiát. Az előre haladó üdvtörténet teológiai motívumát a végcél felé mozgó e világi történelem eszméjével cseréli fel. ^[1] Amikor megkérdőjeleződik, hogy a történelmi mozgást az emberi faj materiális és szellemi-morális gyarapodása kíséri, megjelenik a modern kultúrkritika. Rousseau elméletében az ember tökéletesedési képessége hajtja az ambivalens civilizációs folyamatot, miközben pszichológiai-morális állapota torzul: a tudományok és a művészetek az eredetileg szabadságszerető lényt láncokat viselő szolgává változtatják. ^[2]

előfutár

De Rousseau még csak előfutár. Kultúrkritikáról mint műfajról és kultúrkritikai értelmiségről mint típusról a 19. század második felétől lehet beszélni. Ekkorra alakul ki a társadalmi-kulturális-intézményes szerkezet, amelyben a modernitás kritikája

megfogalmazódik: a hétköznapi életet formáló modern nagyváros, a kapitalista világgazdaság, az ettől elválaszthatatlan, a mindennapokat ugyancsak radikálisan megváltoztató, a premodern tér- és időképzeteket felülíró közlekedési technológia, fejlődik a vasút, a gőzhajózás, kiépül a modern oktatási rendszer, az elemi iskolától az egyetemekig. Az egyetem, s körülötte az akadémiai szféra különösen lényeges, hiszen a kultúrkritikai értelmiség viszonya ezzel az intézménnyel, illetve a hozzá kapcsolódó értelmiségi léttel fölöttébb ambivalens. Értelmiségivé az egyetem falai között válik, aztán – s ez feltűnően gyakori elem az egyéni pályafutásokban – elutasítja a betagozódást a hivatalos tudományosság intézményrendszerébe. Vagy teljesen kívül marad, vagy valamiféle köztes állapotban él az akadémiai hierarchiát elfogadó szaktudós és az intellektuális autonómiájára kényes művész-értelmiségi szerepei között.

A hosszú 19. század terminus azt a triviális meglátást is kifejezi, hogy radikális történelmi cezúrák ritkán esnek egybe naptári századfordulókkal. Ez igaz a 19. század kezdetére és végére is. 1800. január elsején csak naptárilag ért véget az előző évszázad. Napóleon egész kontinensre kiterjedő háborúi még a 18. századhoz tartoznak: s az új geopolitikai-politikai-gazdasági-társadalmi-kulturális helyzet az Európát újraszabó 1815-ös békerendezés után alakul ki. ^[3] A 19. századi civilizációnak a kapitalizmus, a gyengülő monarchia és a felemelkedő nemzet feszültségekkel terhelt együttélésére alapozott épülete – az 1848-as, összeurópai forradalmi hullámot túlélve – dacol a szédületes technológiai fejlődés által inspirált modernizációs válságokkal.

A népességnövekedés okozta európai kríziseket hosszú ideig sikerrel vezeti le az amerikai kivándorlás. Ez kettős haszonnal jár: egy időben csapolja le az öreg kontinens társadalmi feszültségeit és szállít emberanyagot, amely nélkül az Amerikai

Egyesült Államok nem válhatna a következő évszázad szuperhatalmává. De Európában – amely az első világháborúig mindenféle értelemben a világ közepe – a század második felében egyre erősebbek a politikai ellentétek a régi, több kontinensre kiterjedő gyarmatbirodalmat birtokló Anglia és Franciaország, valamint a gazdasági és katonai óriássá váló, ám – nem utolsósorban a gyarmatszerzés sikertelensége miatt – kisebbségi komplexusoktól terhelt Németország között. A kontinens keleti felének két nagy kontinentális birodalmát, az Osztrák–Magyar Monarchiát és Oroszországot pedig egyre labilisabbá teszik a nemzetiségi mozgalmak. És nemcsak a politikai szféra konfliktusairól van szó: a 19. század végének boldog békeidőként emlegetett évtizedeit kulturális feszültségek kísérik. A pseudo-vallásos haladáshit és az ész kultusza a századforduló felé közeledve meggyengül – látszik, hogy a modern technológia és tudomány szédületes fejlődése egyáltalában nem jelenti, hogy a racionalizmus uralja az életvilág egészét. ^[4] A spiritizmus és okkultizmus robbanásszerűen terjed, furcsamód éppen a modern élet bástyájánál: a gombamód növekvő, a technika vívmányaira épülő modern metropoliszban. Érzékletesen ír erről a magyar okkultista és misztikus irodalom egyik legismertebb alakja – a Hamvas Bélával baráti kapcsolatban álló –, Szepes Mária. Szülei a magyar mozgókép apostolai, ám lakásukban esténként spiritiszta szeánszok zajlanak, médiummal és asztaltáncoltatással; az akkortájt csúcstechnológiát képviselő film és a szellemekben való hit nagyon is megfér egymással a századforduló emberének képzeletvilágában. ^[5]

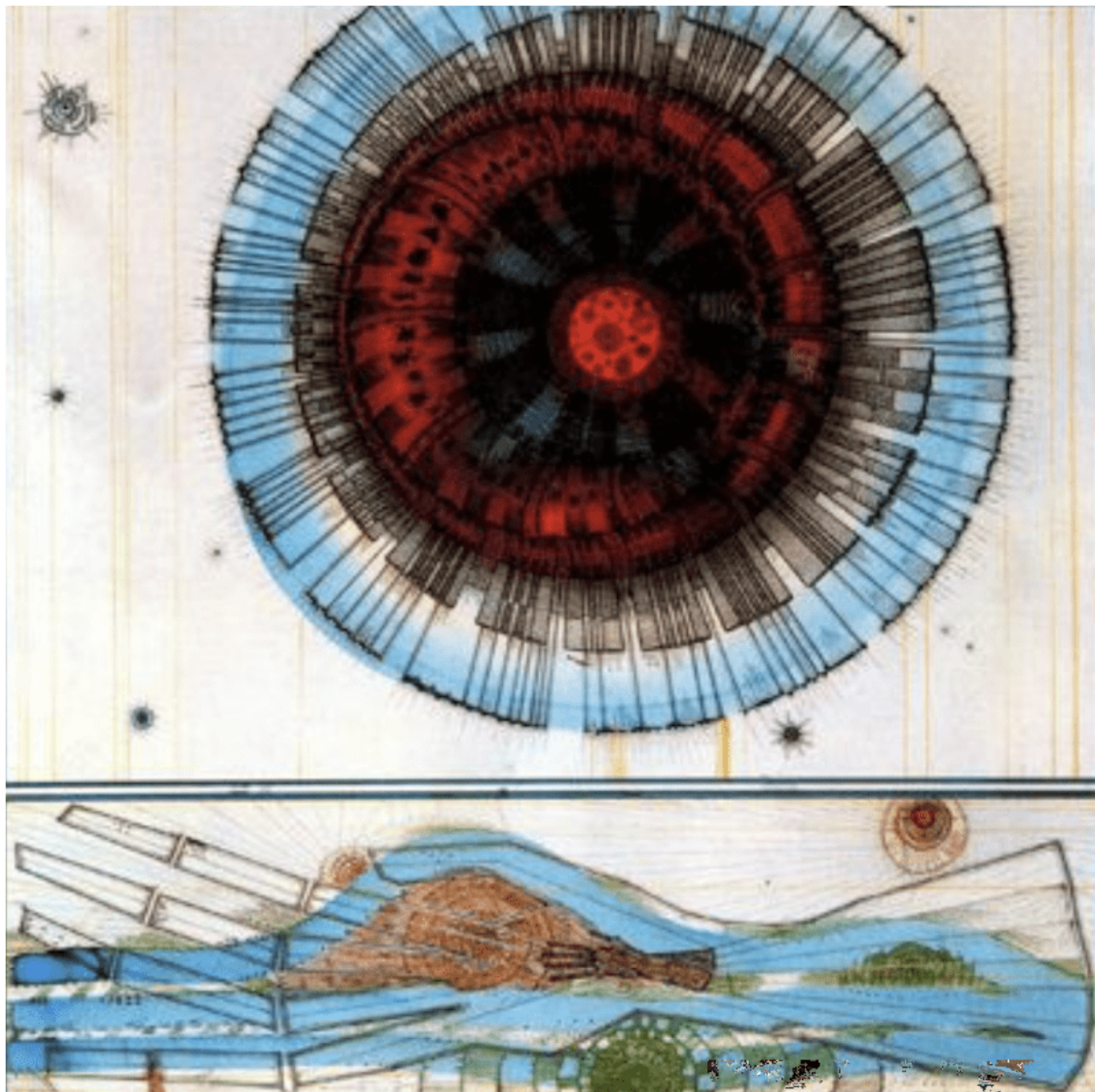
tömegpszichológiai mozgatórugók

A részleteiben oly racionális világ egésze mindinkább irracionálisnak tűnik a benne élők számára. Az 1914–18-as történelmi kataklizma számos tényező eredője: gazdasági, társadalmi,

politikai, kulturális és tömegpszichológiai mozgatórugók vezetnek a háborúig. S persze véletlenszerű tényezők, nem utolsósorban a lehetséges következményeket alábecsülő politikai-katonai döntések is kellenek a végkifejlethez. A hosszú távú tényezők között alapvető szerepet játszik két, egymást erősítő válság, a *modernizációs válság*, illetve a *modernitás-válság* egybeesése. Az első a premodernről a modernre

történő átmenet elkerülhetetlen velejárója: a premodern társadalmi, gazdasági és kulturális-mentális struktúrák modernékké alakulását kíséri. A modernitás-válság viszont annak a konkrét civilizációs mintázatnak a válságát jelenti, amelyben a modernitás megjelenik. Esetünkben ez a 19. századi civilizáció. Voltaképpen az előző század második felében birodalmi keretben mozgó, eszközül a politikai imperializmust felhasználó globalizáció első hulláma kerül válságba a 20. század elején. Jellemző, hogy a háború után az első zsigeri – újabb zsákutcába vezető – reakció a nemzeti bezárkózás.

A modernitásválság intellektuális artikulációja a 19. század utolsó évtizedeiben a kultúrkritikai értelmiség teljesítménye: ám ez ekkor még egy szűk értelmiségi szubkultúra problémája, a Freud által megénekelte rossz kulturális közérzet, az a bizonyos *Unbehagen* a társadalmi életvilág egészében csak az első világháború után jelenik meg. [6] A 19. század végének klímájában gyökerező kultúrkritika általános mintázata jól felismerhető a helyi variánsokban. Vezérszavakban: nagyváros-ellenesség, antikapitalizmus, a modern technológia és a modern képviselési demokrácia kritikája, a felvilágosodás emberképének elvetése, racionalizmuskritika, a 19. századi progresszivisták világképpel szembeni erős averzió. S még egy nagyon lényeges elem, amely nem föltétlenül fejeződik ki közvetlenül, de benne van a gondolatkörben: határozott ökológiai érzékenység, ami erősen kapcsolódik a romantikához. A későbbi zöld gondolkodás gyökere ez az ökológiai érzékenységgel áthatott kultúrkritika. [7]

Életreform és értelmiség: az asconai kommuna

Változtatni kell az életünkön! Ez a Németországban kiemelt szerepet kapó életmód-reform mozgalmak parancsa, s ezek összekapcsolódnak a kultúrkritikai gondolkodással. Így jön létre az olasz-svájci határon 1900-ban alapított asconai kommuna. Természetgyógyászat, pszichoanalízis, keleti filozófiák, az anarchizmus többféle válfaja, a Tolsztoj-féle vallásos anarchizmustól a politikailag aktív, harcoss anarchizmusig; a tánc, a mozgás, a test központba állítása, a feminizmus és az erotika

kultusza – elválaszthatatlanul a macsó beállítottságú, patriarchális modern ipari civilizáció kritikájától. Ökológiai érzékenység, újpogány Magna Mater és boszorkányság-kultusz, okkultizmus és teozófia – szóval fölöttébb heterogén kulturális csomag ez, amelynek gondolati hátterét a felvilágosodás racionalizmusának helyenként logofóbiáig jutó kritikája adja. Ascona – ez a legismertebb, de nem az egyetlen, hasonló közösségeknek a korszakban több kontinensre kiterjedő hálózata van – lakói a hivatalnok és a vállalkozói középosztályból származó értelmiségiek, huszonévesek a századforduló környékén, s nagyon erős bennük az apák nemzedéke és a patriarchális családmódel elleni lázadás indulata.

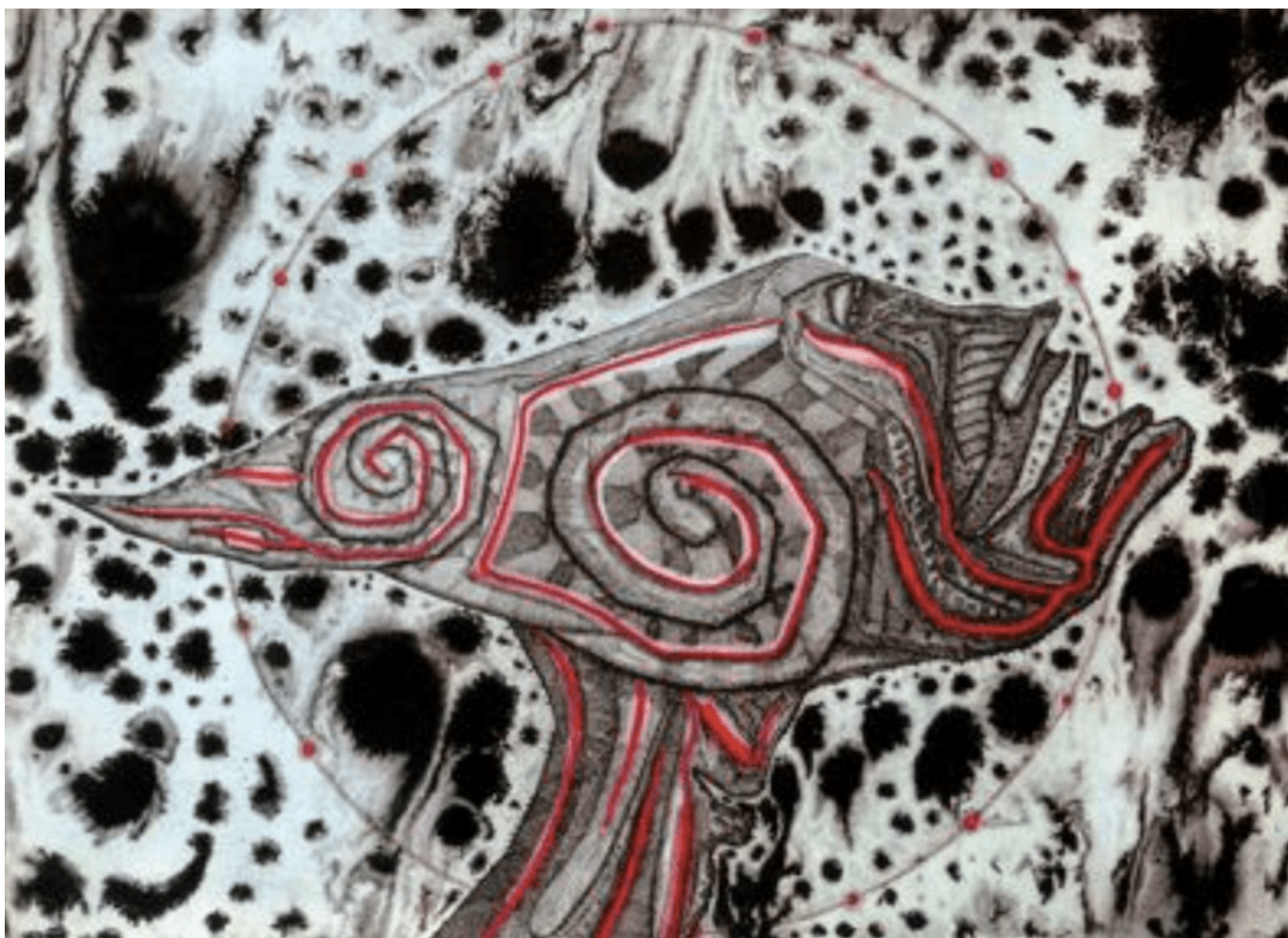
modern táncművészet

A közösség virágkora az 1900 és 1920 közötti két évtized, s egész Európára kiterjedő értelmiségi holdudvara lesz: Max és Alfred Weber, T. H. Lawrence, Hermann Hesse,

Isadora Duncan, Ludwig Klages, Peter Kropotkin – hosszan sorolhatók a nagyon és kevésbé ismert nevek. ^[8] A magyarországi gondolkodástörténet szempontjából is érdekes, hogy az Ascona történetében kulcsszerepet játszó három személy közül kettő a történelmi Magyarországról származik. Rudolf Laban, a modern táncművészet egyik alapítója és teoretikusa pozsonyi; őt a magyar tánc történet Lábán Rudolfként tartja számon. A szász Gusto Gräser, a korszak egyik legismertebb Naturmensch-életmód propagátora, egy német szerző által mezítlábas prófétáknak nevezett vagabund vándorprédikátorok legismertebbike, az 1960-as évek hippifigurájának előképe, brassói. Számos korabeli regényhez és novellához szolgált mintát, egyebek között Hermann Hessénél. A harmadik Otto Gross, a pszichoanalízis első generációjának jelentős, de a későbbiekben jószérivel elfelejtett alakja, pszichológiai és filozófiai szövegek szerzője, grazi. ^[9] Mindhármán a kettős monarchia hivatalnoki, katonai, értelmiségi közegéből jönnek. Rudolf Laban apja magas rangú katonatiszt az 1878-ben okkupált Boszniában, Otto Gross apja jogász, a modern kriminológia egyik megalapítója, egy évtizedekig forgatott szakkönyv szerzője, Gusto Gräser brassói lelkészcsalád sarja. Igen erős a generációs motívum: a modern civilizáció, amelyet oly vehemensen – s nem csupán elméletileg, hanem mindenekelőtt az életgyakorlat terén – utasítanak el, hangsúlyozottan az apák

civilizációja. Az öreg, szakállas, családján bibliai patriarcha módján uralkodó, burzsoá vállalkozó, kimért állami hivatalnok vagy éppen egyetemi tanár alakjában megtestesülő apa a legkülönbözőbb formákban jelenik meg: regényektől táncjátékokig. A kommuna tagjai a mélységétől fosztott, végtelékig profanizált életet akarják újratelíteni varázssal, a kozmosz éltető erőivel egyesülnének, és ehhez kell közösségi keretet biztosítaniuk.

Ascona jelentősége az életforma-kísérletezésben, az alternatív életmodellek felmutatásában, a sajátos értelmiségi szubkultúra kialakításában ragadható meg – a gondolatok, a szerepfelfogás és néhány résztvevő azonos a müncheni bohém negyed, a Schwabing szubkultúrájával. Ascona megkérdőjelezi a 19. századi, az egyetemi intézményrendszerhez kötődő, abban szocializálódó értelmiség szerepfelfogását. De mások is így tesznek: erre példa a francia René Guénon, a neotradicionalizmus – ez a kultúrkritikai irányzat utasítja el legradikálisabban a modern világot ^[10] – egyik megalapítója.

Ő a Sorbonne-on tanul indológiát, 1921-ben nem tudja megvédeni doktori disszertációját; opponense, Sylvain Lévi fő kifogása, hogy az nem felel meg az indológiai tudományterületen elfogadott tudományos kritériumoknak, továbbá negligálja a forrásokat, amelyek nem támasztják alá teóriáját. A harmadik kifogás is lényeges: a disszertáció célja egy tudománytalan előfeltevés, hogy az orientális vallások szent irataiban valamiféle közös ősi tudás rejtőzik. ^[11] Guénon tudományképe más, mint ami joggal elvárható olyasvalakitől, aki tudományos fokozatot akar szerezni, vagyis a hivatalos akadémiai tudományosság kerítésén belülre kerülne. A későbbiekben le is vonja kultúrkritikai értelmiségi szerepfelfogásának következményeit: szaktudós helyett az ősi szent tanok ismerője és hirdetője lesz, aki nézeteit informális körben, tanítványai között terjeszti, s elutasítja az akadémiai tudományosság szemléletmódját, elvárásait, módszereit és intézményrendszerét.

A nagyon rossz valóság, a mindentudás igézete és a PhD-polip: három értelmiségi szerepmodell

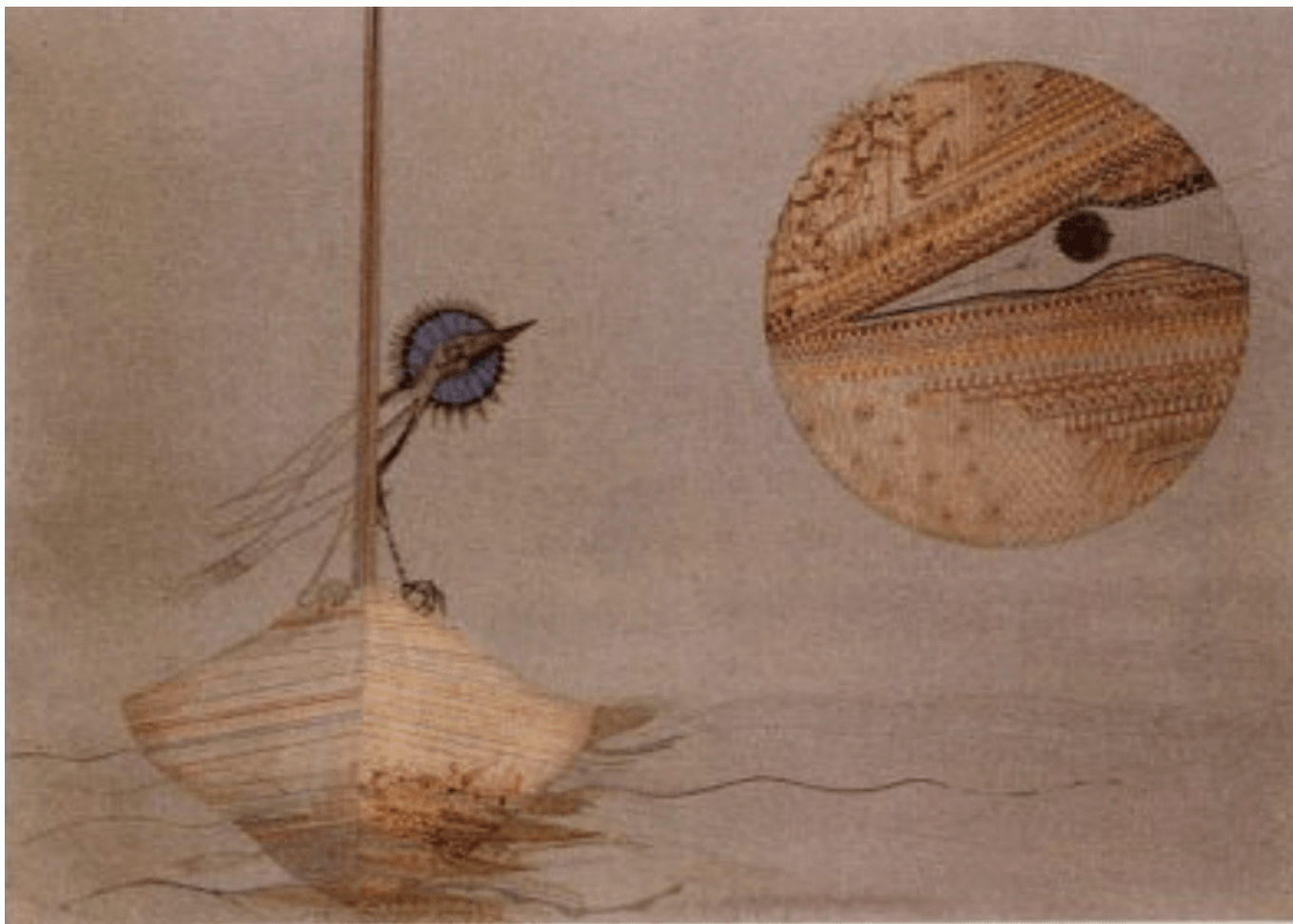
Hamvas Béla

Hamvas Béla szerepfelfogása hasonló Guénon-éhoz, de ő kezdettől kívül marad az akadémiai tudományon; az egyetem után – magyar-történelem szakon végzett – nem is gondol szabványos akadémiai karrierre, könyvtárosként folyóiratokban publikál. A modern tudomány intézményrendszere, eljárás módja és beállítottsága számára tipikus válságtermék: scientifizmusnak nevezi, amely nézete szerint egyfajta pótvallás, papsággal, templommal, dogmákkal és liturgiával, voltaképpen természettudományos mitológia, az emberi történelem számos, egymást váltó mitológiájának modern változata. ^[12]

kvázi-szagrális funkció

Vajon Hamvas nem tudott az akadémiai tudományos normáknak eleget tenni? Korának egyik legolvasottabb magyar értelmiségi, elképesztő erudícióval. Karl Jaspers filozófiáját

elemző tanulmánya is bizonyítja, ^[13] hogy birtokában van a jártasságoknak, amelyekkel egy professzionális filozófusnak rendelkeznie kell. De nem akar szaktudós, a filozófus-céh tagja lenni. Munkatársa az Athenaeumnak, a kor legszínvonalasabb filozófiai folyóiratának, hat alkalommal korreferátumokban társul a Magyar Filozófiai Társaság vitasorozatához. ^[14] A filozófia történetéről tartott 1941-es hozzászólásában Platónról beszélve kiderül, hogy a filozófusnak kvázi-szagrális funkciója van: ^[15] „Soha boldog állam nem lesz, csak ha azt filozófus kormányozza. (...) Mert csak az uralkodik helyesen, akinek a hatalom nem szenvedély, inkább teher. (...) A filozófus azért a világ királya, mert az ő feladata az isteni élet képét és követelményét az emberiségben őrizni és fenntartani, és ha ideje érkezett, az isteni életet megvalósítani.” ^[16] Hamvas alapélménye – mint az egész ún. *frontgenerációé* – a válság, a „nagyon rossz valóság” megtapasztalása. A mindennapi szembenézés a halállal utólag, a civil életbe visszatérve, az élet hallatlan intenzitásának pillanataiként tűnik föl. Ezekhez képest a polgári lét üres, a valódi létezés halvány másolata csupán. Hamvas az orosz frontról idegösszeomlással kerül haza, de 1917-ben újra behívják, az olaszországi frontra tartó csapatszállító vonatot bombatalálat éri, megsebesül, végül hadnagyként szerel le. Lábadozása közben Dosztojevszkij, Schopenhauer, Nietzsche és Kierkegaard műveit olvassa a modern világ válságáról. ^[17]

A húszas években jelenik meg nála a „nagyon rossz valóság” kifejezés, először a magyar viszonyokra vonatkoztatva, **[18]** majd az egyetemes modern világállapot jellemzéseként. Ez – írja a harmincas években – legkevésbé sem az utóbbi évtizedek fejleménye; az emberi történelem világa a szakrális gyökerektől elszakadás miatt régtől válságban van, ami új, az a válság tudatosodása. Élete során más-más életstratégiát lát célravezetőnek az autentikus egzisztencia – Karl Jaspers és a korabeli egzisztencia-filozófiák alapterminusa – megvalósítására. A harmincas években még úgy véli, ez közösségi szinten – legalábbis a kisközösségek szintjén – az antik életideál, a „szép új pogány-görög heroikus magatartás” keretében megvalósítható. **[19]** Az újabb világháború sokkja után inkább csak az egyéni életben látja lehetségesnek, s közösségként legföljebb a mester-tanítvány reláció jöhet szóba, ahol a bráhmín, a beavatásokon már átesett és a titkos tudást birtokló, a szakrális hagyományt saját életében realizáló személy segíthet tanítványainak, hogy ezt az utat végigjárják. **[20]**

egyfajta útkeresés

De Hamvas első korszakában, a harmincas években sem elzárt az akadémiai tudományosság világától. Az átjárást a Sziget-mozgalom jelenti, amelynek Kerényi Károly mellett ő a másik társalapítója, és amely néhány évig – 1935–1939 között – közös műhelyben egyesíti az ókortudomány megújítását célul kitűző klasszika-filológus Kövendi Dénest, a régész Gallus Sándort, az egyiptológus Dobrovits Aladárt, valamint írókat, költőket – Németh Lászlót, Szerb Antalt, Gulyás Pált – és a filozófus Prohászka Lajost. ^[21] A mozgalom célja épp a tudomány és a művészetek közötti határ átjárása, a tudomány felmutatása egzisztenciális problémaként, illetve megélése a tudós számára. Ez a program a kultúrkritika jegyében fogant: a világválságra adott válasz, egyfajta útkeresés, amelyben a művész és a tudós szerepének egyestésén van a hangsúly. Emiatt kerül Kerényi Károly egy időre a magyar hivatalos ókortudomány perifériájára. A vállalkozás rövid életű – egy idő után kiderül, hogy az ókortudósok és az írók nem ugyanazt várják a mozgalomtól. Jellemző Kerényi és Hamvas konfliktusa. Hamvas – emlékezése szerint – azért csalódik Kerényiben, mert nem akarta észrevenni, hogy a vállalkozás tétje egy szakrális közösség létrehozása: személyes hiúsága miatt önmagát akarta központnak megtenni. ^[22]

Németh László

Németh László csak négy évvel fiatalabb Hamvas Bélánál, ám ez komoly különbséget jelent – Hamvas 1915-ben, 18 évesen önkéntesként bevonul, ő viszont kimarad a háborúból. A háború számára így nem egzisztenciális alaptapasztalat, de a szétesés, az őszirózsás forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság annál inkább. Utóbbi személyesen is érinti: a kommunista időszak alatt kiadott érettségi bizonyítványokat érvénytelenítik, s megismételtetik a vizsgát. Ám őt az 1919. május elsején mondott ünnepi beszéde és diákdirektóriumban viselt elnöki tisztsége miatt kizárják, továbbá fegyelmi eljárást indítanak ellene. Öngyilkosságot kísérel meg, végül felmentik, és leteheti az érettségi vizsgát. ^[23] Ezt követően megszállottként olvas, nyelveket tanul,

1920 nyarán a budapesti bölcsészkarra iratkozik be, de végül az orvosegyetemen köt ki; itt szerzi meg orvosi diplomáját. A kor válságának mély átélése az ő habitusának is alapvonása.

Amikor 1925-ben megnyeri a *Nyugat* novellapályázatát, Osvát Ernőnek írt levelében a 24 éves fiatalember ambiciózus életcél fogalmaz meg: a magyar szellemi erők organizátora akar lenni. [24] Jóval többre vágyik egyszerű írásnál. Ez a szereptudat munkál a művészeteket, a humán- és természettudományokat összegző mindentudás igézete mögött [25]. Az egyszemélyes folyóirat, az 1932-ben, a minőség forradalmának jegyében induló *Tanú* is ennek a vállalkozásnak az eszköze. Még 1931-ben újra beiratkozik a bölcsészkarra, görögül tanul; számára is az antik görög hagyományhoz hajlás a válságból kilábalás útja. Ez magyarázza csatlakozását a Sziget-mozgalomhoz. A mindentudás másik központi fogalmával, a minőség forradalmával kapcsolódik össze, s a mítosz kontextusában jelenik meg a *Tanú*

lapjain, a *Keats Hyperionja vagy a minőség forradalma* című esszében. Keats eposz-töredéke két istengeneráció harcát meséli el. Németh kiemeli, hogy az új istengeneráció a régivel szemben a minőséget képviseli: [26] hatalmának ez az alapja. Apollónnak, az új istenek képviselőjének az emlékezés istennője adja át a mindentudást. [27]

viisszakívánkozik a nagy természetbe

A görög tradíció beemelésétől reméli, hogy hozzájárulhat a modern ember és az élő valóság kettészakítottságának megszüntetéséhez. A modernitás kiüresedett létállapotának legnagyobb

negatívumát ő is a szakralitás eltűnésében, a világ szélsőséges profanizálásában és instrumentalizálásában látja. A gondolatmenetben ott van az ökológiai érzékenység – nem feltétlenül tételes ökológiai teóriaként –, ami a korabeli kultúrkritika sajátja: „Az ember több mint termelő és fogyasztó, több mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely kiszakadt, és viisszakívánkozik a nagy természetbe. Kiszakadtságát hivatásnak érzi, s viisszakívánkozását jelekben adja a világ tudtára. Az ember természete szerint hűség és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világvalóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél később erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabb ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert. Az állam addig igazi közösség, amíg egy kultúrában élő, egy hűséggel és egy ünnepprel összefűzött egyének egysége, s a gazdasági élet addig gazdasági élet (s nem gazdasági szolgaság), amíg a gazdaság nem vált el az élettől, a termelés az ünnepléstől, a búza azonkívül, hogy kenyér: élet-halálnak is titka, s a marha azontúl, hogy megfejhető állat, velünk egy sorsba varázsolt élőlény.” [28]

A tudományos intézményrendszerrel és annak tudomány-képével szembeni averzió, amely a Hamvas-féle kultúrkritika egyik központi motívuma, Némethnél jóval árnyaltabb. Ő sem fogadja el a 19. századi, a szétszabdalt tudományterületeket és hideg, távolságtartó objektivitást eredményező tudományeszményt, de szerinte épp az új tudomány számolja fel a régi mechanisztikus világképet [29], s létrehozza a tudományt egzisztenciális kérdésként kezelő új tudós típusát. [30] Mert a tudomány

Németh számára üdvösségügy, célja nem az, hogy valamely szűk szakterületet műveljen, hanem a magát szűk térre szorító szaktudós szerepből kilépve általános perspektívából szemlélje és fogja össze a különböző tudásterületeket, az író és a tudós nézőpontjait egyesítve. Ezért szimpatikus számára a Kerényi- és Hamvas-féle Sziget-mozgalom koncepciója tudomány és művészet szintéziséről. [31] Mindez Németh felfogásában tudományon kívüli célokat szolgál: a nemzeti kultúra regenerációját. A „dilettáns” Németh szótárában nem pejoratív jelző, sőt, az egyedül autentikus szellemi magatartás, az enciklopédikus tájékozódás 18. századi igényének alapja. [32]

Lewis Mumford

Lewis Mumford a 19–20. századforduló után induló amerikai kultúrkritika legismertebb alakja. Törvénytelen gyerek, és meglehetősen kusza családi viszonyok között teltek gyermekévei. Anyja évtizedekig nem árulta el, ki az apja, Mumford csak

1942-ben, 47 évesen tudta meg. Az apa Lewis Charles Muck sommerville-i zsidó üzletember, aki Jacob Mack módos ügyvéd unokaöccse, az anya, Elvina Conradina Baron, német bevándorlók leszármazottja, az ügyvéd házvezetőnője volt. Az ifjú Lewis tehát a rövid szerelmi viszony következménye, a Mumford nevet pedig John Mumfordtól örökölte. Anyja – az ő születése előtt 12 évvel – kötött házasságot az angol férfival, de rövid együttélés után a férj Kanadába távozott. Elvina családja – arra hivatkozva, hogy a házasságot nem hálták el – elérte a házassági kötelék megsemmisítését. A német rokonságából egyébként – mint szerepmódel – Mumfordra nagy hatással volt egyik nagybátyja, James Schleicher, aki mérnök, szenvedélyesen érdeklődött a humaniorák és művészetek iránt is: latinul és görögül olvasott, s ő adta az ifjú Lewis kezébe Shakespeare műveit. [33]

A századforduló technikai csodái nagy hatást gyakoroltak rá: rádió adóvevőt épített, s 15 évesen publikált a *Modern Electrics* magazinban. Ezért megkapja élete első honoráriumát, 25 centet. Mérnöknek készült, de középiskolás korában a közkönyvtárak mindennapi látogatója. A modern technológia csodálata kiegészült az irodalom és a művészetek iránti szenvedélyes érdeklődéssel. Kezdetben H. G. Wellsért és J. B. Shaw-ért rajongott: a középiskola befejezése után eltökélt szándéka, hogy író lesz. A humán tudományok világa a New York City College esti tagozatán nyílt meg előtte, ahol pályafutását meghatározó tanárokkal találkozott. Tüzes viták zajlottak oktatók és hallgatók között, gyakran a tanárok lakásán. Mumford elemében érezte magát: az esti tagozaton nem volt megszabott tanrend, tetszése szerint választhatott: az őt leginkább érdeklő tárgyak az angol irodalom, a politika, a pszichológia és a filozófia. [34]

a mindentudás igézetétől hajtott

A mindentudás igézetétől hajtott fiatalember New York nagy közkönyvtárain túl a múzeumok szenvedélyes látogatója – hamar rátalál a kortárs kultúrkritika szerzőire. [35]

Mindenekelőtt két nagy viktoriánus határátlépő gondolkodóra. Samuel Butlerre, a szatirikus technológiakritikát művelő íróra, farmerre, a Darwinnal polemizáló amatőr biológusra, valamint későbbi

mentorára, a skót Patrick Geddesre, aki egy személyben biológus, várostervező és szociológus és a még meg sem született ökológiai gondolkodás profétája. Mindeközben egyre kevésbé érezte jól magát az egyébként rajongva szeretett New Yorkban, amely a vidékies, kertvárosi negyedekkel tarkított, élhető városból éppen ezekben az években alakult sokmilliós, felhőkarcolókkal teletűzdelt metropolisszá. Ugyanígy növekvő averzióval figyelte a polgárháború utáni iparbárók Amerikáját – velük szemben keresett menedéket Emerson és Thoreau múltba süllyedt, vidéki republikánus Amerikájában. ^[36] A szembenállást tudatosította New York bohém negyede, a Greenwich Village légköre. A fiatal Mumford a radikális baloldalhoz húzó, erősen társadalomkritikus, többnyire kérészetű folyóiratok szerkesztőségében nemcsak munkaközelekre lélt, hanem szellemi otthonra is. A negyed élettel teli kultúrkocsmáiban folyó viták során barátokra is szert tett. Mindez megerősítette – soha nem teljesülő, de mindig kísértő – vágyát: szépíróvá kell lennie. Ahogyan Hamvas Bélát és Németh Lászlót, Mumfordot is személyes-egzisztenciális életválság tette fogékonyra a kor válságára. Nemcsak a profithajszát az élet értelmévé avató amerikai társadalmi légkör, hanem a felnőtté válás pszichológiai problémái miatt is feszengett a bőrében. Sokáig kapcsolatteremtési problémákkal küszködött, feszélyezettnek és esetlennek érezte magát nők társaságában – ez magyarázza élete végéig tartó érdeklődését Sigmund Freud és általában a pszichoanalízis iránt. Emlékezésében fiataalkori önmagát úgy jellemzi, hogy állandóan váltogatta a különböző szerepeket, keresve a ráillőt. 22 éves, amikor Amerika 1917-ben belép a háborúba. 1918-ban behívták katonának a haditengerészethez, és távírásznak képezték ki. De nem kellett megismernie az európai hadszíntér lövészárk-poklát, mert mire kiképzése befejeződött, a háború véget ért. ^[37]

Mumford szerepfelfogásának központi eleme a specialista–generalista oppozíció. A kultúrkritikai értelmiségi szereptípus karakteres képviselője, aki számos felsőoktatási intézményt látogat, de sehol sem fejezi be tanulmányait: soha nem mulasztja el, hogy pikírt megjegyzéseket tegyen a PhD tudósra, akinek kizárólagos életcélja a tudományos nagyüzemen belüli karrier. Másutt a hivatalos tudományosság intézményeit befonó PhD-polipról ír, ami a modern technológiai-hatalmi – nemcsak a természetet, hanem a társadalom többségét is maga alá gyűrni akaró – civilizáció jellemző terméke. Maga Mumford gátlástalanul mozog a különböző tudományterületek között, a filozófiától, szociológiától, történelemtől és művészettörténettől a technológiatörténetig és a várostervezésig, mindennek ökológiai perspektívával próbál közös referenciális keretet adni. Alapvető célja, hogy egzisztenciáját szabadúszó értelmiségiként alapozza meg – amíg ezt írásaiból nem tudja biztosítani, folyóiratok szerkesztőségében dolgozik. Amikor befutott szerző – évtizedekig az amerikai kultúra egyik legismertebb *public intellectual*je –, rendszeres

vendégprofesszora lesz amerikai elit-egyetemeknek, a Harvardtól és a Stanfordinál a Berkeley-ig és az M.I.T.-ig, de életformáját nem adja fel. Német bevándorló anyja révén kétnyelvű, a két világháború közötti német technikafilozófiai diskurzus, építészet és várostervezés alapos ismerője, aki rövidebb-hosszabb időszakokat tölt Németországban. Önmagával bizonyítja, hogy a német kultúrkritika nemcsak a közép- és kelet-európai kultúrkritika számára jelent inspirációt, a német kultúrtranszfer a tengerentúlon is fontos a századfordulós nemzedék számára.

tragikus civilizációs útvesztés

Mumford a modern tudomány gépezetének főkonstruktőreként Francis Bacon szerepelteti: ő mutatta fel először – a tudósok tevékenységét összeszervező Salamon házában

leírásában – a természetet meghódító újkori tudomány szervezeti modelljét. A tudás hatalom baconi jelszavával párosulva ennek végzetes következményei lettek a modern civilizációra. Mumford a másik tragikus civilizációs útvesztésnek a tudomány és a művészet, a racionális és az esztétikai tapasztalat szétválasztását látja. Nézete szerint másik kifutása is lehetett volna a történetnek. Ezt az elvetélt lehetőséget testesíti meg koncepciójában Leonardo da Vinci – a nem is nagyon titkolt szerepmódel – a művészt, a tudóst és technikust egyesítő *uomo universale*. Voltaképpen itt is a művész és tudós szerep újraegyesítésének szándékát kell látnunk, amely az óceán túlpartján is mozgatja a kultúrkritikai értelmiséget. Az amerikai szintéren persze más a kulturális kontextus. Mumford – hasonlóan a századfordulós, első generációs amerikai kultúrkritika többi képviselőjéhez ^[38] – sokat merít az európai – a kontinentális és brit – gondolkodás kultúrkritikai hagyományából, Nietzschétől és Spenglertől John Ruskinig és William Morrisig. Ám a dolgot színezi, hogy nála ez szervesen összefonódik az autochton amerikai kultúra regenerációs igényével. Tudományos és esztétikai tapasztalat egysége még megvan az amerikai kultúra aranykorának alkotóiban – példaképe és szerepmódelje Ralph Waldo Emerson, aki szerinte egyesítette magában a tudóst, a filozófust és a művészt, továbbá az író, a filozófust és az élő valóságot tudományos részletességgel ábrázoló író ötvező Hermann Melville. Utóbbiról nagyon sajátos életrajzi esszé-regényt írt:

ebben tárgy és szerző, Melville és Mumford kibogozhatatlanul összefonódik. Mumford a parvenü, kívülről arannyal futtatott, ám bévül értéktelen *Gilded Age* – a terminus Mark Twain és Mark Doodley közös leleménye –, vagyis a polgárháborút követő nagykapitalizmus hamis látszatokkal fedett világa előtti időkhöz akar visszanyúlni autentikus, az amerikai tradícióban gyökerező, kulturális mintáért. A koncepció Németh metaforáját idézi fel a középkori és erdélyi mély-Magyarország bazalttömbjére rakódott árvízi hordalékról. Mindkét esetben ugyanarról van szó: az organikus fejlődés összeköttetéséről a jelennel, a kultúra regenerációjáról, melyet a művész, a tudós és a vizionárius próféta szerepeit egyesítő kultúrkritikai értelmiséginek kell végrehajtania. A párhuzam azonban csak Mumford pályafutásának egy szakaszára áll, mert az ő perspektívája később kitágul a nemzetitől az egyetemes felé. A tudományos és esztétikai tapasztalatot egyesítő, s az élettől és a világgal adekvát viszonyban álló új, egész ember célja nem csupán a nemzeti kultúra, hanem az egész civilizáció megújítása, a kisközösségek zöld utópiájának megvalósítása révén. ^[39] Az élet lázadásának – a terminust Mumford Patrick Geddestől kölcsönzi – a természettel új viszonyt kialakító életmódhoz kell vezetnie, amelyben az emberi cselekvést az organikus világkép értékelve vezérlik.

A kultúrkritikai értelmiség műfaja: az esszé

A hivatalos-intézményes tudományosság, tágabb értelemben az akadémiai szféra tudományos normáinak negligálása műfaji következményekkel is jár. A kultúrkritika kedvenc műfaja nem a szakértők szűk köréhez szóló, lábjegyzetekkel stafírungezott, a célközönség ezoterikus nyelvén megírt szaktanulmány vagy monográfia, hanem az esszé – olykor egészen extrém terjedelmű is lehet. Jó példa *A Nyugat alkonya*, Oswald Spengler kétkötetes, 1918-ban és 1922-ben publikált nagy hatású könyve, a kultúrkritikai irodalom alighanem legismertebb darabja. A mű bestseller lett a német könyvpiacra, akadémiai fogadtatása viszont nagyon is vegyes volt. A Logos című folyóirat 1921-ben különszámot szentelt arra, hogy felkért szakértők ágyútüzével semmisítse meg Spengler könyvét. De például Eduard Meyer, a korszak egyik legismertebb antikvitás-történésze megvédi a szerzőt és művét, mondván, hogy itt a nagyszabású szintézissel együtt járó hiányosságokról van szó. A könyv megjelenése után egyetemi katedrát is kínáltak Spenglernek, amit ő elutasított. Döntése – azon túl, hogy örökség révén meg tudta alapozni egzisztenciáját – sajátos szerepfelfogásából táplálkozott. Önmagát nem szaktudósnak – katedrafilozófusnak vagy szaktörténésznek – látta: az általa megvalósítani kívánt modellben együttesen vannak jelen a tudós, a művész és a próféta szerepének elemei. A könyv egyszerre tör a tudományos mű, a műalkotás és a prófécia műfajára – Thomas Mann találóan intellektuális regénynek nevezi: „(...) a kritikai és költői szféra összeolvadásának vagyunk tanúi, amelyet már romantikusaink elindítottak, és nagy lökést adott neki Nietzsche ismeretelméleti lírájának jelensége. Ez a folyamat elmosza a határt tudomány és művészet között, a gondolatot élményszerűen vérrel telíti, az alakot átszellemíti, és olyan könyvtípust eredményez, amely ma nálunk, ha nem tévedek, uralkodik, és amelyet 'intellektuális regénynek' lehetne nevezni (...)” [40]

egzisztenciális súly

Thomas Mann definíciója nemcsak Spengler művének meghatározására alkalmas: a kultúrkritika legtöbb alkotása ilyen. Mann ugyanis az esszé sajátosságait írja le. Hamvas és Németh László is ezt a műfajt használja. Hamvas Béla az esszét a rendszeralkotástól idegenkedő modern filozófia adekvát műfajának, sajátos új gondolkodás kifejezési módjának tartja. [41]

Németh László számára az esszé egyszerre az író 'szorongó tájékozatlanságának' és a nyilvános közösségi tanulásnak a műfaja; a minőség forradalmának legmegfelelőbb intellektuális eszköze. Lewis Mumford egész pályafutása során ebben a műfajban alkotott, legyen szó a technika, a civilizáció vagy a város történetéről. A lényeg nála is ugyanaz: a tárgyalt problémának tétje, egzisztenciális súlya van a szerző számára. Az irodalmi megformáltság éppen annyira fontos, mint a tudományos megközelítés; Mumford számára egyik sem áll meg a másik nélkül.

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófia Intézetének főmunkatársa.

Az írás *A „sensus communis” hagyománya a magyar gondolkodásban: A filozófia és a nyilvánosság tere; nyilvános filozófia, nemzeti filozófia, nemzetkarakterológia* című, NKFIH/OTKA – azonosító szám: K 135 638 – projekt keretében készült.

1. Lásd: J. B. Bury: *The idea of progress*. London: Macmillan & Co., 1924; Robert Nisbet: *History of the Idea of Progress*. London: Heinemann, 1980; Kovács Gábor: *A haladástól a globalizációig*. <https://ligetmuhely.com/liget/a-haladastol-a-globalizacioig/> ↑
2. „A testi szükségletek adják a társadalom alapzatát, a szellemi szükségletek teszik vonzóvá a társadalmat. A kormányzat és törvények gondoskodnak az egybegyűlt emberek biztonságáról és jólétéről, a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérekkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot, és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni. (...) ti boldog rabszolgák ennek köszönhetitek, (...) hogy látszatra minden erény megvan bennetek, pedig valójában egyetlen sincs meg.” Jean Jacques Rousseau: Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Fordította Kis János. Budapest: Magyar Helikon, 1978, 12. ↑
3. Nem ok nélkül szokták szembeállítani az 1815-ös bécsi békekonferenciát az első világháború utáni versailles-ival: az elsőben a jó, a másodikban a rossz rendezés példáját látva. 1815-ben sikerült olyan geopolitikai elrendezést létrehozni, amely tartós békét eredményezett, míg 1919-20-ban nyilvánvalóan nem. Lásd: Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814-15*. Fordította Bibó Judit. Budapest: Osiris; Henry A. Kissinger: *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822.*, London 1957. ↑
4. Lásd: Kovács Gábor: *A technológia vallása, avagy hogyan váljunk istenné önerőből*. <https://ligetmuhely.com/liget/a-technologia-vallasa-avagy-hogyan-valjunk-istenne-onerobol/> ↑
5. Szepes Mária: *Emberek és jelmezek: Emlékek polifóniája*. Budapest: Kozmosz, 1988. ↑
6. „Az emberek utolsó generációi a természettudományokban és azok technikai alkalmazásában rendkívüli előrehaladást tettek, természet fölötti uralmukat korábban elképzelhetetlen módon megszilárdították. (...) Az emberek büszkéek ezekre a vívmányokra és joguk van hozzá. De úgy vélik, észrevették, hogy ez az újonnan szerzett rendelkezés térrel és idővel, a természet erőinek ez a leigázása az évezredek óta óhajtott beteljesülést, a vágykielégítés mértékét, amit az élettől elvártak, nem emelte, és érzésük szerint nem tette boldogabbá őket. (...) nem érezzük jó magunkat a mai kultúránkban (...)” Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Fordította Bart István, Linczenyi Adorján, V. Binét Ágnes, Vikár György. Budapest: Gondolat, 1982, 352, 353. ↑
7. Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Politika, civilizáció, természet*. <https://ligetmuhely.com/liget/politika-civilizacio-termeszet/> ↑
8. Gernot Böhme: Monte Verita. In: Németh András-Ehrenhard Skiera (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreformmozgalmak és a művészetek*. Mücsarnok, Budapest, 2018, 137-144; Robert Landmann: *Ascona Monte Verita. Auf der*

- Suche nach dem Paradies*. Zürich-Benziger Verlag, Köln, 1973; Martin Green: *Mountain of Truth. The Counterculture Begins*. Ascona, 1900–1920. Published for Tufts University by University Press of New England, Hannover & London, 1986. ↑
9. Friedrich Melinda: *Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár*. Thalassa (17) 2006, 2-3: 33-56. ↑
10. Lásd: Kovács Gábor: *Hamvas és a két világháború közötti tradicionalizmus* <https://ligetmuhely.com/liget/hamvas-es-ke-t-vilag-haboru-kozotti-tradicionalizmus/> ↑
11. Mark Sedgwick: *Against the Modern World. Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2004, 23-24. ↑
12. „A természettudományos mitológia papjai a tudósok, ők a mystesek, a beavatottak, a tudók. A tulajdonképpeni pap az ortodox, igazhívő tudós, a szaktudós, a specialista. Szűk, rövidlátó, egészen kicsiny világ ismerője, szótagoké, képzőké, mikrobáké, sejtszöveteké. Egészen kicsiny szentség szolgája. Ő a templom öre, a legjobban ismeri az istenségét. Hivatása, hogy az isten tulajdonságait kutassa és kinyilatkoztatásait följegyezze.” Természettudományos mitológia. In: *Hamvas Béla 33 esszéje*. Budapest: Bölcsész Index, 1987, 54. Németh László – akinek az írást elküldi – nem ért egyet a modern természettudomány mitológiakénti megjelenítésével: „Igazad van, amikor a természettudomány és technika szövetségét hangsúlyozod. Ez a szövetség a természettudomány legfontosabb ismertetőjele, de épp ez különbözteti meg a mitológiáktól, amelyekkel összekevered. Ha a tudomány a vallató, a technika volt mellette a spanyolcsizmával, hüvelykcsorítóval dolgozó hóhér. Technika és természettudomány szövetsége kényszervallatás. Amit te mítosznak nevezel: költészet, a természettudomány azonban a mágia örököse.” Vita Hamvas Bélával. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Budapest: Püski, 1992. 375. ↑
13. Hamvas Jaspers-képéről lásd: Mester Béla: *A hagyomány áramlása és az idő tengelye*. <https://ligetmuhely.com/liget/hagyomany-aramlasa-es-az-ido-tengelye/> ↑
14. Lengyel András: „... szólj, Szokrates, van értelme még?” *Hamvas Béla filozófia-képe*. Forrás, 2005/10, 88. ↑
15. Uo. 93. ↑
16. Hamvas Béla hozzászólása Mátrai László: *A filozófia története* című előadásához 1941. május 6-án. In: *Athenaeum-tár. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései 1938–44. Repertórium*. Szerkesztette Kőszegi Lajos, társszerkesztő Kunszt György és Laczkó Sándor. Veszprém, 1998, 38. ↑
17. „Mintha ma történt volna, húszéves alig múltam, amikor a könyvtárban, nem is tudom, hogyan, Kierkegaardnak *Az idő bírálata* című tanulmánya kezembe került. Nincs társadalom, nincs állam, nincs költészet, nincs gondolkodás, nincs vallás, ami van romlott és hazug zűrzavar. Pontosan így van, gondoltam. De ennek valamikor el kellett kezdődnie. Elkezdtem keresni a sötét pontot. A proton pszeudoszt, vagyis az első hazugságot... Visszafelé haladtam a múlt század közepétől a francia forradalomig, a felvilágosodásig, a racionalizmusig, a középkoron át a görögökig, a héberekig, az egyiptomiakig, a primitívekig. A válságot mindenütt megtaláltam, de minden válság mélyebbre mutatott. A sötét pont még előbb van, még előbb. A jellegzetes európai hibát követtem el, a sötét pontot magamon kívül kerestem, holott bennem volt. A válságcentrumot mindenki magában hordja. Válság annyi, mint válságban lenni, válaszolni, választani, elválni, vállalni. (...) Vállalni annyi, mint tudni, hogy a sötét pont, az első hazugság bennem van.” Interview. In: Hamvas Béla: *Patmosz: esszék*. Budapest: Medio, cop, 2008, 278-279. ↑
18. *A frázisok magasiskolája* című karcolatában Lendvai István képviselő országgyűlési beszédével foglalkozik. A beszédben elhangzik, hogy: „a soproni erdészeti és bányászati iskolára nagyobb szükség van, mint a nyavalyás, rothadó és zsidóktól megfertőzött Budapestre”. Hamvas fölteszi a kérdést, vajon miért van tömegigény az ilyen frázisokra. Válasza: „[a]mikor nagyon rossz a valóság, nem lehet meglenni abszurdumok nélkül.” Idézi Darabos Pál: *Hamvas Béla – egy életmű fiziognómiája I*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, 250. ↑
19. Darabos Pál: *Hamvas Béla – Egy életmű fiziognómiája II.*, Budapest: Hamvas Intézet, 202, 158-188. ↑
20. Thiel Katalin három korszakot különböztet meg Hamvas szellemi pályafutásában: az első a húszas-harmincas évek „szép új pogány-görög heroikus magatartás” korszaka, a „brahmani ember” periódusa a negyvenes években, aztán a realizálás időszaka. Thiel Katalin: *Maszkjáték. Hamvas Béla Kierkegaard és Nietzsche tükrében*. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2012, 25. ↑
21. A Sziget-mozgalomról többen írtak: Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. In: Uő: *Szerep és mű*. Budapest: Gondolat, 248–

- 297; Szántó F. István: *A hüperioni hang*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2007; J. Szabó Piroska: *A magyar üvegyöngyjátékosok. A Sziget-kör tudományfelfogása*. Budapest: Uránusz Kiadó, 2011; Fenyvesi Miklós: „A Dél betörése” *Kerényi Károly és a Sziget topológiája*. Irodalomtudományi Közlemények, 2012, CXVI. évfolyam, 3. szám, 243–280; Darabos Pál: *Hamvas Béla – Egy életmű fiziognómiája II.*, Budapest: Hamvas Intézet, 2020, 223–289. ↑
22. „A körénk gyülekező fiatalok igénye feljogosított arra a kérdésre, hogy miképpen lehet szakrális eszközökkel megteremteni a közösséget és ezzel egy egész népet a romlás útján megállítani. Történt 1934–35-ben. Kerényit egy közösen eltöltött nyáron beavattam a George-körről szóló könyvvel és útmutatásokkal és kifejezett igénnyel abba, hogy ennek megteremtése szükséges. (...) Kerényi azonban önmagát a kör középebe helyezte és iniciátornak tüntette fel magát, nemcsak vezérnek, hanem középpontnak. A törekvés itt bukott meg. A helyzet súlyosságát tetézte, hogy nem vette észre, mi történt. Nem vette észre a törekvés szakrális voltát, amikor ő (társadalmi helyzetéből következően és hatványozottan aktív hiúságból kifolyóan) magát középponttá tette, a koszorú felbomlott, és a kör megszűnt.” Darabos Pál: *Hamvas Béla – Egy életmű fiziognómiája II.*, 264–265. ↑
23. Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1971*. Pozsony: Kalligram, 2001, 60. ↑
24. Uo. 82. ↑
25. Ahogyan azt a róla szóló tanulmánykötet címe megfogalmazza: *A mindentudás igézete* (Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1985) ↑
26. Lásd: Marjai Éva: *Hermész magyar barátja. Németh László és a görög hagyomány*. Credo, 2014/1, 48. ↑
27. „A harmadik könyvből nincs meg több, mint Apolló és Mnemosyne találkozása. Apolló elszökik anyja és nővére mellől, s a hajnal lesápadó csillagai alatt sétál, egy folyócska füzesei mellett, bokáig liliomban. A szigeten nincs zug, ahova a hullámok zaja el nem ér; Apolló fülel, és szemét elfutja a könny. Ekkor jelenik meg neki az istennő, aki a gyermek-isten mellé, míg aludt, egykor az aranylírát odalopta. Apolló egy isteni ifjúság bizonytalan panaszait önti ki elé, a szigeten felnőtt isten-gyerek vágyát a világ után, s míg beszél, a hallgató Mnemosyne a mindentudás emlékezetét s halhatatlansága tudatát folytatja belé...” Keats *Hyperionja* vagy a minőség forradalma In: *A minőség forradalma. Kisebbségben II*. Budapest: Püski, 1992, 58. ↑
28. *Magyarság és Európa*. In: *A minőség forradalma. Kisebbségben IV*. Budapest: Püski, 1999, 1982. ↑
29. „A modern természettudomány a 17. század iskolájába járt. Bolygókat látott ott, melyeknek a mozgása megfigyeléssel nyert törvényekből előre kiszámítható, eső, egymást lökő, hajított testeket, melyek a csillagok törvényeit másolják földi viszonyaink közt. A matematika egyenletei és a természet viselkedése párhuzamosak; a világ óriási géppé lett, mely matematikailag kifejezhető törvényeknek engedelmeskedik. Ebben a nagy világképben az embernek össze kellett zsugorodnia. A kivüle talált természettörvények ellene fordultak belső világának; ha a természet: mechanizmus; a léleknek, társadalomnak, történelemnek is mechanizmusnak kell lennie (...) Az egész tudományos mozgalom heve és iránya azonban mást ígér. E tudományos szerepátélésekben Európa ugyanazt a felszabadító élményt hajszolja, amit a művészet. Ezért tolong mindenütt a messzeség és a mélység felé, östörténet, ösztön hatásaira, ahol a mitológiák teremődnek s a homo religiosus szívverése hallatszik. Fölfedezte a középkort, lelket lehelt az östörténetbe, s akár mint pszichoanalízis, akár mint struktúrlélektan, egy dúsabb, az emberiség mélyeit figyelembevevő léleklátásra készül. Hogy ennek az új mitológiaszomjas tudománynak egyik fő teljesítménye a görögség új megragadása lesz, bizonyosra vehető. A görög élet kultúrateremtő vívmányai ma beszédesebbek, mint valaha. Nem tapogatjuk őket, mint a behegedt sebet, hanem fölvérzünk velük együtt. Nem csodálni vagy utánozni akarjuk a görögöket, hanem görögök lenni.” Uo. 1988, 1990. ↑
30. „A régi tudós tényeket őrzött meg, törvényeket ismert fel, „egy-egy téglával járult hozzá az ismeretek piramisához”. Munkása volt a tudománynak, s a szolgálatban találta meg önfeláldozása váltságdíját. Az új tudós nem munkás, nem szolgál, nem hord téglát, nem áldozza fel magát. Az új tudós választ kér. Az egyéni üdvösség ügyéből adódó kérdésekre kér választ. A tudománynak ő nem ad, hanem kap tőle. Nem dolgozik a tudományért, hanem táplálkozik belőle. Szakját ott választja, ahol üdvösségügyének az ismeretszomja a legnagyobb. Szakkérdései: a tudomány felé vívmányok, ő feléje: létét érintő, fontos válaszok.” Uo. 1991. ↑
31. Ahogyan azt Kerényi Károly – a korabeli magyar akadémiai tudományt megbotránkoztatva – megfogalmazza a *Sziget* első számában a tudományról szóló téziseiben: „3. a TUDOMÁNY ezen az úton lesz művészetté: hogy teljes életet igényel. Minden korban és valamennyi típusú tudóstól. Ez az igény a művészet igénye kat' exochén. A művészeté, amely nemcsak az egyik vagy esetleges értelme az életnek! Hanem éppen az az értelme, amely az

életteljesség függvénye. (...) 5. **ÉS HA TALÁLUNK** teljes életet egy tudós munkájában? Ha mind több olyan tudós akad, aki tudományosságát a legszorosabb kapcsolatban állónak érzi saját egyéni életével; tudományai és annak igazságai életfilozófiája magvát alkotják – ? Kárára van ez a tudománynak? Nem lehet a valóság az, hogy épp az ilyen felfokozott „szubjektivitás”, ez a megragadottság a tudomány tárgyától, ez vezet a lényeg megismeréséhez?” Sziget I-III. Budapest, Orpheus Kiadó, 2000, 8-9. ↑

32. „(...) A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feléjük, s egy még nagyobb egész felé tör rajtuk át utat. Ahonnan kiindul s ahova visszatér: a teljes kép, melyben a világgal szemben áll. Éveket áldoz egy speciális feladatra, de maga nem lehet specialista. Lehet különös képzettsége, de a képzettségénél fontosabb 'általános műveltsége', ahol az általános nem sokfélé, hanem összefüggőt jelent, s a műveltség nem hátunkra vett terhet, hanem aktív erőfeszítést. (...) Az enciklopédizmus csodálatos törekvés, minél több részt minél biztosabb egységben látni. Az érdeklődés az ismeretek felé fordul: az ismeretszerzés lesz a nagy ügy, az összehordás a szenvedély, de az ismereteken egy bámulatosan egységes szellem demonstrálja magát; az enciklopédistáknál a szellem alapösztone és az ismeretek özöne egyensúlyt tart. (...) A tizenkilencedik században ez az egyensúly meghihibban; az enciklopédistát kiszorítja a szakember. (...) Ők hasítják ki a szellem közös határából és ők kerítik el. A tudomány most már tabu; aki nem szakember, az megvetendő dilettáns. Hérodotosznak gyermekmesét kell írnia, és Voltaire elmehet újságírónak.” Új enciklopédia. In: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 37-38 ↑
33. Donald Miller: *Lewis Mumford. A Life.* New York, Weidenfeld & Nicolson, 1989, 32. ↑
34. Uo. 48. ↑
35. Uo. 61-74. ↑
36. Lásd: Kovács Gábor: *A 'nagyon rossz valóság'; avagy a gondolat hatalma.* <https://ligetmuhely.com/liget/a-nagyon-rossz-valosag-avagy-a-gondolat-hatalma/> ↑
37. Donald Miller, i. m. 106. ↑
38. Lásd: Casey Nelson Blake: *Beloved Community. The Cultural Criticism of Randolph Bourne, Van Wycks Brooks, Waldo Frank and Lewis Mumford.* Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1990. ↑
39. Lásd Kovács Gábor: *Kultúrkritikai tradíciók metszéspontjában – Lewis Mumford zöld utópiája.* Kellék, 64. szám (2020), 137-154. ↑
40. Thomas Mann: *Spengler elméletéről.* Fordította Györffy Miklós. Holmi, 1995. július, 1029. A műfajt hasonlóan definiálja Detlef Felken, Spengler egyik monográfusa: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur.* München: Verlag C. H. Beck, 1988, 84. ↑
41. „Montaigne volt az első modern gondolkodó, aki ezt a formát művelte. S nála nyert alakot nemcsak a rövid, világos, egyszerű, közvetlen, jól megírt hozzászólás a nehézkes, pongyola, elvont és alig követhető rendszer-gondolkodással szemben, hanem a formával együtt az új gondolkodói magatartás. (...) Az essay (...) Hozzászól. Mihez? Azokhoz a bizonyos nagy tényekhez. Például a barátsághoz, a nyelvhez, a jó modorhoz, a virágszedéshez és a szép női kezekhez. E tények mind vannak olyan fontosak, mint az okság, ha a filozófus bennük éli meg a világot.” Hamvas Béla hozzászólása Halassy-Nagy József *A mai filozófia* című előadásához 1941. október 7-én. 197. ↑

kép | Joan Ponc művei, wikiart.org